

Caricatura i religió: entre la llibertat i l'atac

JORDI CLAPÉS TERUEL

Xilografia
El diable i la cornamusa
(Erhard Schön, 1530)

Hi ha un tema que s'està fent recurrent els darrers anys i que és especialment rellevant per les conseqüències que té: amenaces, atemptats i un cost (sempre alt) en vides humanes. Com que fa temps que dura, ja se li ha donat un nom propi: "les caricatures de Mahoma".

Per analitzar aquest conflicte, ens podríem remuntar a la crisi petrolera dels anys 1979-1980 que, amb la del 1973-1974, va comportar l'encariment del preu i l'aturada de l'increment de producció de petroli, essent causa i efecte d'una crisi econòmica. Alguns humoristes van personificar els països productors amb els seus dirigents, com ho era aleshores l'aiatol·là

Khomeini a l'Iran. El 1988 es publicaren *Els versos satànics* del novel·lista britànic d'origen indi Salman Rushdie. Acusant-lo de blasfèmia, l'aiatol·là Khomeini (1902-1989) el va condemnar a mort, i l'obligà a viure amagat.

El setembre de 2005 el diari danès *Jyllands-Posten* publicà dotze caricatures del profeta Mahoma que associaven el fundador de la religió islàmica amb el terrorisme. El motiu fou que un escriptor danès no trobava cap dibuixant disposat a il·lustrar un llibre sobre Mahoma. El rotatiu va demanar il·lustradors que el dibuixessin, «per veure si l'amenaça del terrorisme havia limitat la llibertat d'expressió a Dinamarca», com va explicar el seu editor Carsden Juste. En principi, els dotze dibuixos dels il·lustradors que van acceptar no van tenir gaire ressò, però a finals de gener del 2006 els va tornar a publicar el diari noruec ultraconservador cristià *Magazinet*, i fou aleshores quan es va generar encara més debat. El febrer de l'any 2006 la revista francesa *Charlie Hebdo* tornà a publicar les caricatures del diari danès, cosa que va aconseguir la venda de 480.000 exemplars. Posteriorment publicà un manifest de dotze intel·lectuals (Salman Rushdie n'és un) a favor de la llibertat d'expressió i en contra de l'autocensura. Les autoritats islàmiques franceses demanaren a qui aleshores era el director de la publicació, Philippe Val, però la revista guanyà els judicis en primera instància i en apel·lació. Com a reacció a les caricatures de Mahoma i a iniciativa d'un rotatiu, el Museu Palestina de la capital de l'Iran acollí una exposició de caricatures sobre l'Holocaust jueu i premià la millor obra amb dotze mil dòlars. El 2 de novembre de 2011 la revista *Charlie Hebdo* publicà un número amb el títol de *Charia Hebdo* (fent referència a la llei basada en els textos sagrats de l'islam) en què Mahoma exercia de redactor en cap i, a la portada, amenaçava de fuetejar a qui no rigui. Poc després es produí un atemptat a la redacció de la publicació, que quedà totalment destruïda.

El mes de setembre del 2012 una pel·lícula penjada a Internet que denigra Mahoma moralment i sexual escandalitzà el món islàmic. Sembla que era la borda manipulació d'un curtmetratge americà de baix pressupost que inicialment no tenia res a veure amb el profeta. Una de les víctimes dels atacs integristes fou l'ambaixador nord-americà al consolat de Líbia, Christopher Stevens, una de les persones que creia en les reivindicacions de la "primavera àrab". En un primer moment es presentà l'autor de la cinta, un tal Sam Bacile, com un israeloamericà resident a Califòrnia que havia comptat amb l'ajuda de "donants jueus" que procuraven pel seu anonim. Aquesta informació s'escampà per tot

el món: cinquanta jueus havien pagat un vídeo amb l'únic objectiu d'insultar els musulmans i provocar un conflicte mundial. Quan ja s'havien fet les suposicions més desvariejades, resultà que Sam Bacile no existia i que l'autor de la cinta era copte i havia tingut el suport d'uns quants fonamentalistes cristians i d'un vulgar estafador, autor de pel·lícules pornogràfiques.

El 19 de setembre de 2012 la revista francesa *Charlie Hebdo* tornà a dedicar la portada a Mahoma, i s'exhauriren els exemplars de la primera edició en poques hores. Malgrat les reaccions del col·lectiu musulmà, es reedità el mateix número una setmana després coincidint amb un divendres, el dia que es convoca tots els musulmans a pregar a la mesquita. Finalment, el passat 27 de setembre l'ambaixada d'Espanya a Egipte demanà als espanyols d'aquell país que extremessin les precaucions per les caricatures de Mahoma publicades per la revista *El Jueves*. Paradoxalment, la revista titula la portada: «Pero... ¿alguien sabe cómo es Mahoma?», i s'hi veuen quatre personatges diferents posats com a les rodes d'identificació. En resposta a les caricatures, el centre islàmic *Camí de la Pau* que agrupa la majoria de pakistanesos de Barcelona anuncià que presentaria una demanda contra la revista barcelonina per presumptes delictes d'injúries, calúmnies i ofensa dels sentiments religiosos. La demanda denuncia que la portada identifica tots els musulmans amb la delinqüència, per bé que alhora l'entitat admet que els dibuixants de la revista poden representar el Profeta mentre ho facin amb respecte, i explicita que rebutja i condemna la violència.

Caricatura i religió: els primers vincles

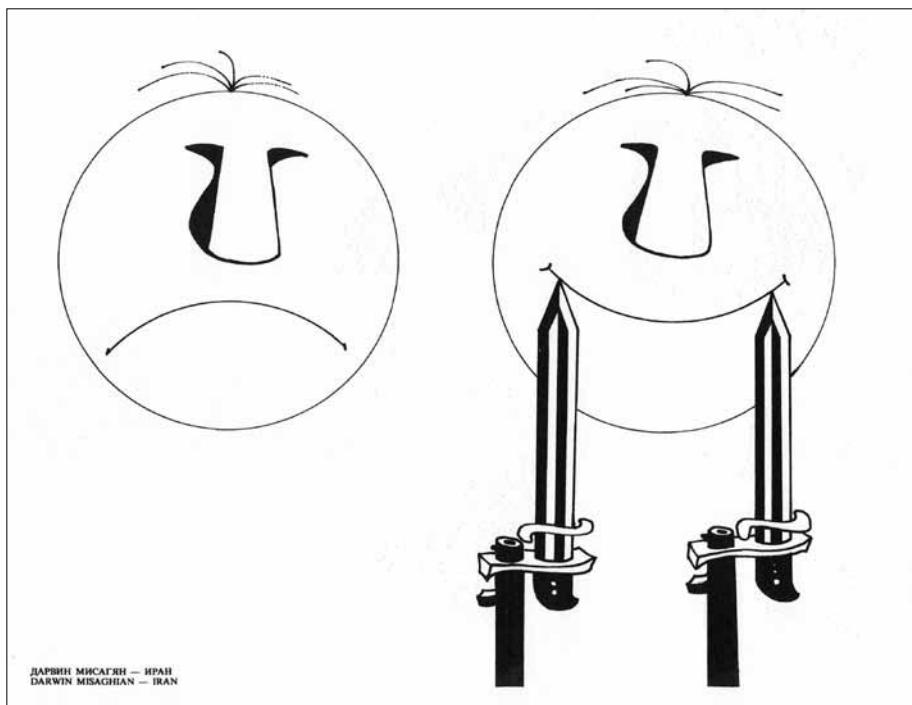
Les primeres caricatures fetes per atacar una religió es van produir ja al segle XVI, entre luterans i catòlics. Des dels temps de la Reforma, a Occident s'utilitzà la caricatura com a eina de lluita, també en la religió. L'any 1517 el sacerdot i teòleg Martí Luter va fer públiques a Wittenberg les 97 tesis per alliberar l'Església dels abusos que aquesta cometia. Luter es va adonar de les possibilitats de la imatge satírica i no fou per atzar que Wittenberg es convertís en un important centre de producció d'imatges satíriques. Un exemple clar n'és *El diable i la cornamusa* d'Erhard Schön, xilografia feta entre el 1530 i el 1535, en què se suggereix que els monjos són els instruments a través dels quals s'expressa el dimoni. L'ús de les estampes, sobretot el segle XVII, va obligar els dibuixants a crear estereotips per tal de permetre al lector el reconeixement dels col·lectius representats. Com explica Ernst Gombrich a *El arsenal del*

caricaturista, quan pensem en història o política els individus desapareixen rere l'abstracció d'una paraula que acaba tenint una existència pròpia, més real que els exemples individuals que podem percebre amb els sentits. Així, «la força i el perill del dibuixant (*cartoonist*, en el text original) està en el fet que apel·la a aquesta tendència i ens fa més fàcil tractar les abstraccions, com si fossin veritablement tangibles».

Caracteritzar els nadius d'una nació ve de lluny i s'ha utilitzat també per atacar el contrincant. Tal com explica Hélène Duccini a l'article *Estereotips nacionals a Europa: coneixement o desconeixement de l'altre?*, el segle XVII ja circulaven estampes en què es representaven les tradicions orals segons les quals els espanyols eren superbs i fanfarrons, els anglesos pèrfids, els alemanys barroers i els francesos ingovernables i atrevits. Així es van anar creant uns estereotips gràfics que permetien als lectors identificar ràpidament els personatges. Però en aquells temps el 85% de la gent vivia en pobles, treballant la terra. L'estranger es considerava un estrany i, sigui pel seu aspecte o pels seus costums, fins i tot una amenaça. Segurament tot plegat propiciava l'establiment d'una consciència pròpia (nacional) per la qual els oriüds feien pinya per vèncer l'adversari. Erasme de Rotterdam (1469-1536), el que va dir que riure de tot és de ximpler i no riure de res és d'estúpids, va escriure a l'*Elogi de la follia* (1511): «Als qui m'acusin d'ésser mordaç, puc contestar-los que l'escriptor sempre ha tingut la llibertat de ridiculitzar sense por aspectes de la vida quotidiana, mentre aquesta llibertat no arribés a ofendre».

Acudit de Stan McMurtry
sobre Els versos satànics
de Salman Rushdie
(Daily Mail, 16/02/1989)

Acudit de l'iranià
Darwin Misaghian
publicat al recull de la
Second International
Biennial of Cartoons,
celebrada a Gabrovo
el 1975

Les reaccions

Aquests esdeveniments han originat dues posicions enfrontades. D'una banda, els que es consideren legitimats per expressar-se com els sembli en nom de la llibertat. De l'altra, els que reclamen respecte per les seves conviccions religioses. No es pot parlar ni tan sols de guerra de religions perquè, en el cas de les caricatures, els autors són laics (sovint, els mitjans que publiquen les caricatures de Mahoma també en fan sobre el Papa de Roma). El mateix Fort Chabrol "Charb", director de la revista *Charlie Hebdo*, ha dit: «S'ha de seguir [fent caricatures de Mahoma] fins que l'islam sigui tan banalitzat com el catolicisme. Hem trencat els tabús d'Eros i Tànatós, però queda el de les religions».

Es poden legitimar aquestes caricatures apel·lant a la llibertat d'expressió? Ho estudia el catedràtic de Filosofia del Dret de la Universitat d'Alacant, el senyor Manuel Atienza, a *Las caricaturas de Mahoma y la libertad de expresión* (RIFP, 2007). Quin pes s'ha de donar al que és sagrat en les societats laiques? Fins a quin punt hem d'acceptar que els sentiments religiosos de les persones limitin les llibertats dels individus i el dret de cadascú a la llibertat d'expressió? Aquesta limitació està legalment prevista, però el problema és que varia segons el país. En tot cas, què té més valor, la llibertat d'expressió o les creences religioses? Atienza analitza quatre respostes possibles, segons si les expressen els fonamentalistes religiosos, els creients no fonamentalistes, els liberals moderats o els liberals radicals. La resposta va del «només hi

ha llibertat per a la veritat i el bé» a «la llibertat d'expressió és un valor i les creences religioses no», ja que pertanyen exclusivament a la vida privada. Després d'anitzar diferents casos, es decanta per la postura liberal radical, ja que va lligada a la defensa de valors universals com la igualtat i la veritat (a més de la llibertat). Però per no discriminar per raó de la religió caldria considerar la llibertat religiosa com una llibertat *negativa* que es podria satisfer sempre que l'estat fos estrictament laic (cosa que a Espanya no passa). I si per un costat disposem d'estudis fets amb rigor, per l'altre observem una manca d'ètica en algunes persones que, per la seva rellevància, haurien de donar exemple. És el cas d'alguns gestos com el de l'expresident del Consell de Ministres d'Itàlia, Silvio Berlusconi, fent les banyes a Josep Piqué en una foto oficial.

L'humor: defensa i agressió

A més d'entretenir, l'humor ha assumit una àmplia gamma de funcions socials en el transcurs de l'evolució de la humanitat, si bé tant pot millorar la cohesió social d'un grup, com pot servir per excloure individus d'un altre grup. La percepció de l'humor provoca una resposta emocional plaent, que anomenem diversió i gràcia. I una de les funcions psicològiques més importants de l'humor és la d'alliberar tensions i enfrontaments. Altrament, permet a la gent comunicar-se informacions, actituds i emocions sexuals d'una manera més acceptada socialment, ja que implica que l'emissor "està de broma" i, per tant, no se l'ha de prendre seriosament. Així, a través de l'ambigüitat de la comunicació humorística, les persones es poden dir coses que no es dirien amb un tipus de comunicació més seriós.

Per una altra banda, Freud ja va observar la preeminència de temes agressius en la majoria d'acudits. Ho estudien les anomenades teories de superioritat. Però avui dia tenim una visió tan positiva de l'humor que la teoria de la superioritat s'ha fet impopular atesa la manera negativa en què sembla retratar-lo. Rod A. Martin ens recorda a *La psicología del humor* que el segle XIX l'humor tenia un significat més restringit que en l'actualitat i que es diferenciava de l'enginy perquè aquest darrer es considerava més mordaç i cruel. D'aquest enginy ara en diem sarcasme. Pel que s'ha dit, doncs, podem parlar d'humor sa i d'humor insà. Es poden identificar dos estils d'humor potencialment insans: l'*humor agressiu* i l'*humor autodemolidor*. Mentre que el segon afecta directament aquell qui pretén divertir a costa d'ell mateix, l'*humor agressiu* és la tendència a utilitzar l'humor amb el propòsit de criticar o manipular els altres, com ho fan el sarcasme i la burla, així com

l'ús de formes d'humor potencialment ofensives, com el racista i el sexista. Martin també observa que l'*humor agressiu* sembla que representa un paper particularment negatiu en la qualitat de les relacions íntimes de les persones. És, doncs, en aquest apartat que podríem incloure-hi també les caricatures que estudiem en aquest article. I això, malgrat que el director de la revista *Charlie Hebdo* ha declarat que, amb les caricatures que han publicat, «l'únic que provoquem eventualment és el riure». [:(]

Cal tenir present també que el sol fet de dibuixar Mahoma ja és una transgressió per als musulmans, ja que per a ells la representació plàstica de la divinitat convida a la idolatria, i tenen la certesa que cap imatge no pot reproduir la seva grandesa. No s'està fent de Mahoma l'estereotip de l'islamista fonamentalista? Si és així, s'està considerant que els més de mil milions de fidels musulmans d'arreu del món són fanàtics religiosos disposats a qualsevol cosa en nom de la *yihad*, la «guerra legal» o «sagrada» contra els infidels.

Finalment ens podríem preguntar si és que els àrabs no tenen sentit de l'humor. Potser no riuen com nosaltres? Isabel Ramos ho deixa clar en un article de *La Vanguardia* (8/8/2010) quan diu que els àrabs musulmans es riuen de gairebé tot, com qualsevol altra persona. Els límits són la religió i la política, en què cada país té les seves pròpies fronteres. L'acudit oral és el més estès, ja que pot esquivar la censura i és un signe de rebel·lia en els països en els quals hi ha menys llibertat d'expressió, i en aquells en què Internet afavoreix la circulació d'acudits de tot tipus. Es veu que els més proclius a fer broma són els algerians, els libanesos i els egipcis. I així com nosaltres ens riem dels de Lepe, els libanesos es riuen dels siris, els algerians dels marroquins i els caiotes dels del sud d'Egipte.

Evidentment, l'ús de la violència no pot quedar mai justificada com a resposta a la lliure expressió de les pròpies conviccions (que no de l'insult). En tot cas, crec que l'anomenada "primavera àrab" demostra que hi ha una part important de la població dels països àrabs que vol apropar-se a la manera de fer més democràtica d'Occident. I són una minoria els que mostren actituds agressives sempre que poden, i ho justifiquen amb interpretacions esbiaixades d'algunes manifestacions (plàstiques, en aquest cas) dels països occidentals.

Pel que fa a les caricatures, si bé es pot afirmar que la convenció utilitzada és humorística, el tema no ho és. Perquè l'objectiu de la caricatura política no és sempre el de fer riure. Com explica Gombrich, un dibuixant pot

condensar una idea complexa en una sola imatge utilitzant l'enginy. La fusió d'elements dispers pot produir una configuració estranya i poc habitual que potser amaga molt de sentit. Com quan algú va dir de Palestina que era «la terra massa promesa», encaixant telescòpicament el terme bíblic amb les promeses contradictòries fetes pels estadistes polítics. Si es treballa amb encert, la transparència d'aquesta formulació pot, fins i tot, bloquejar la nostra reflexió sobre si aquesta és del tot certa. Cal que no ens deixem seduir per l'enginy d'aquestes vinyetes o, si més no, les hem de poder interpretar correctament. I per aconseguir-ho, necessitem estar ben informats. Abans de jutjar l'altre cal que ens procurem un mínim d'informació per poder aplicar després els nostres criteris. No fer-ho (en plena era de la informació) pot deixar-nos en mans del que sàpiga vendre's millor. I respecte de la religió això ja s'intentava fer, com hem vist, fa cinc segles.

Fonts consultades

Atienza, Manuel, *Las caricaturas de Mahoma y la libertad de expresión* (Revista internacional de filosofía política, n. 30, 2007) -- Baridon, L. I Guédron, M., *L'art et l'histoire de la caricature*, Éditions Citadelles & Mazenod, Paris, 2009 -- Benson, Timothy S., *The cartoon century*, Random House Books, London, 2007 -- Gombrich, Ernst, *El arsenal del caricaturista*, del llibre *Meditaciones sobre un caballo de juguete*, Editorial Debate, Madrid, 2002 -- Martin, Rod A., *La psicología del humor*, Orión Ediciones, Madrid, 2008 -- Ramos Rioja, Isabel, *Reirse hasta de su sombra*, article i acudit de *La Vanguardia* del 8 d'agost del 2010.

Acudit del jordà
Emad Hajjaj
(*La Vanguardia*,
08/08/2010)
on un terrorista
empunya
la paraula
religió en àrab
i de cap per avall,
com si fos
una espasa